ГЛАВА ПЕТА

ЛИКВИДАЦИЈА ЦРНЕ РУКЕ – СОЛУНСКИ ПРОЦЕС

Покушаји измирења са црнорукцима на Крфу

1

Већ током рата официри који су припадали Црној руци хвалили су се у Ваљеву како су они убили аустријског престолонаследника у Сарајеву.[1] У јесен 1914. црногорски војни представник при српској врховној команди, генерал Јован Бећир, дознао је да официри – припадници Црне руке говоре како српско-црногорско уједињење треба извести насилним путем, уклањањем црногорске династије. Сматрајући ту групу официра моћном а претњу озбиљном, генерал Бећир је у знак протеста напустио своју мисију у Србији. На захтев владе војвода Путник је испитао ту ствар али, по обичају, није ништа открио и закључио да је све измишљено.[2]

А, измишљено свакако није било јер су црнорукци још поодавно имали у плану убиство црногорског владара.[3]

Може се претпоставити да се и током 1915. на томе радило. Из забелешке једног црнорукца (Милошевића) произлази да је Апис хтео да га унајми да убије краља Николу и за то му нудио новац, рекавши му да ће они овамо у Србији „учинити своје, па да се лако ујединимо“.[4]

---

1 АЈ, 80-4-151-152, Пашић Путнику 30. IX 1914.

2 АЈ, 80-4-151-152, Путник Пашићу 1. X 1914.

3 У Вемићевом дневнику, под 9. IX 1911, записано је: Убити „Песника“...

4 Др Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Цетиње, 1981, 251.
Има података да је Апис планирао и убиство црногорског генерала Јанка Вукотића, упутивши у ту сврху два своја човека на фронт према Сарајеву. Ухваћени су и признали. Све је то достављено Пашићу, који је рекао представнику црногорске војске при Врховној команди да осуђује овакав небратски поступак, али да је он у овој ствари немоћан.
(А САНУ, Никићева оставштина, XVII; ове податке изнела је ћерка Јанка Вукотића, Дуња Врбица, пошто је за то сазнала од свог оца почетком 1915. године.)

Апис је већ сносио одговорност за убиство једног краља и једног престолонаследника, а планирао је да уклони и непожељне владаре Бугарске, Грчке и Црне Горе. Александар је помишљао да се и њему то може десити ако се не отараси Аписа. Слободан Јовановић, који га је добро познавао, а једно време су чак били блиски, рекао је Рајсу у пролеће 1915: „Видите, да сам ја шеф државе, плашио бих се Димитријевића. Он је опасан човек."[1]

Александар је најпре покушао да разбије Црну руку тако што би део присталица привукао на своју страну, али су они били тврдокорни. У разговору са црнорукцем Вемићем у јануару 1915, овај му је отворено рекао да је ступио у заверу као карађорђевићевац „али је он (Александар) својим последњим поступањем учинио да нисам тај у старој мери". Александар му се жалио да и он има непријатеља „који му набацују све што се рђаво ради, а нарочито једног (Аписа). Он (Александар) неће да буде оруђе у туђим рукама, *хоће своју слободу и вољу, па макар погинуо*"[2] (курзив Б. Г.).

Апис је приметио регентово нерасположење и тумачио га је тиме да је оклеветан. Зато је од својих пријатеља тражио да и писмено јамче за њега, тј. да потпишу једну представку у којој ће гарантовати његову потпуну исправност и демантовати све „гласине". И многи су у томе учествовали, не знајући позадину. А та представка није била толико невина; Апис је тиме желео да на регента остави утисак бројем и квалитетом својих јемаца-присталица, а можда и да их унапред привеже за себе, у случају да се сукоб са Александром не буде могао избећи. И заиста, његове присталице, у првом реду црнорукци, почели су и сами говорити ружно о престолонаследнику: тврдили су да су га они начинили престолонаследником, да они хоће да раде с њим али да он неће с њима; да се око њега окупља ново друштво официра, они који су се разишли с Аписом или који нису хтели с њим да сарађују.[3]

После тога, доставе против Аписа стизале су из дана у дан и Александру је постало неподношљиво да се тај човек налази стално ту, крај њега. У пролеће 1915, на регентов изричит захтев, Апис је уклоњен из Врховне команде и упућен за начелника штаба ужичке војске, која је имала само две бригаде. Према обавештењима која је добио француски војни представник, смена пуковника Димитријевића са места шефа Обавештајног одељења Врховне команде уследила је због сукоба владе, конкретно Пашића, са Врховном ко-

1 Писмо др Рајса објавила је Дубравка Стојановић. „Историјски гласник", 1988, 1, 103.
2 АС, СП, 22, Вемићев дневник, 27. I 1915.
3 С. Јовановић, *Моји савременици* ... 414–415.

мандом, а Апис је „душа отпора, који председник владе Пашић налази у Крагујевцу".[1]

Регент се о премештају пуковника Димитријевића консултовао и са прваком самосталних радикала Љубом Давидовићем. Овај му је изјавио да одобрава његово гледиште да се војска не може бавити политиком; рекао је да се упознао током рата са пуковником Димитријевићем, који је код њега био два пута, да му је познато да се овај бави политиком и да је регент добро учинио што га је склонио; саветовао му је ипак да се задржи на овоме и да даље мере не предузима, како се то не би штетно одразило на садашње прилике. И уопште, ово официрско питање требало би решавати методом стишавања, као некаквим прећутним компромисом.[2]

Премештај из Врховне команде Апис је примио доста мирно. Кацлеровићу, који се тих дана нашао у Крагујевцу, прокоментарисао је загонетно „да ће се њих двојица (он и регент) обрачунати кад се рат заврши".[3] На ту мисао наводи и изјава Announcedовог интимуса, црнорукца Владимира Туцовића, који је приликом повлачења према Скадру рекао да, по повратку у земљу, Александар „неће бити краљ".[4]

2

Да би сузбио утицај Црне руке у војсци, Александар је морао да потражи ослонац у некој другој, њему лојалној групи официра. Тако је из нужде настала *Бела рука*, као противтежа *Црној руци*. О времену удруживања ове групе официра, један од њених организатора, генерал Ђорђе Окановић, изнео је ове податке: у марту 1915, када се он налазио у позадини, одржан је састанак истакнутих официра, противника Црне руке; поред њега, овом поверљивом састанку присуствовали су Петар Живковић, тада потпуковник, артиљеријски пуковник Чедомир Марковић, секретар регента Александра Ђурђе Јелинић, дворски лекар, мајор др Светозар Махочанин и командант батаљона краљевске гарде Павле Јуришић Штурм. На скупу је разматрана идеја о организовању официрске групе која би се супротстављала Црној руци свим средствима, укључујући и физичку ликвидацију њених чланова: „Нама нема спаса док им главе не поскидамо" – било је залагање неких од окупљених официра. Задатак ове групе био је шири: „Били смо сви до једног за то" – писао је Окановић – „да је сад најзад наступио тренутак, који нам императивно налаже да

1 КС, ФДИ, 25. III 1915.
2 АС, МИД, ПО, 493–494, Т. Поповић Пашићу 19. III 1915.
3 А САНУ, 14434/1936; Мекензи, *Айис*, 153.
4 АС, СП, ф. 3, ф. 18, Сведочења мајора Трифунца и признање самог В. Туцовића.

се, како у интересу Отаџбине, тако, разуме се, и саме династије, организујемо и да тако организовани продужимо борбу против унутрашњег непријатеља." Износећи ове податке далеке 1924. године, Окановић је тврдио да до формалног оснивања ове организације није дошло: у продужетку те акције одржан је још један састанак у Лапову, на коме је требало дефинитивно организовати Белу руку, али, наводно, захваљујући њима двојици – Окановићу и Живковићу – ова идеја се „разби".[1]

Деловање противничке групе официра кругови блиски Црној руци стављају такође у 1915. годину, тј. у оно време када је Димитријевић премештен из Врховне команде у штаб армије у Ужице. Према њиховом сазнању, на челу те групе официра стајали су: пуковници Петар Живковић, Јосиф Костић, Павле Јуришић Штурм, Милан Дуњић, Петар Мишић и генерал Мирко Милосављевић. Састајалиште им је било ресторан хотела „Палас", као што су се црнорукци састајали у кафани „Коларац". Према истим изворима, задатак им је био да „пречисте" са Димитријевићем, претећи му чак и убиством.[2] Један од челника Беле руке, пуковник Павле Јуришић Штурм у једном разговору с почетка 1916. изнео је да је група официра око престолонаследника тада већ била довољно јака, да је имала чак и свој „програм", а најважнија тачка тога програма је гласила: „Немачка је створила Великог Вилхелма, сада он ствара Велику Немачку, тако ћемо и ми створити Великог Александра да би он створио Велику Србију." За остварење те замисли, сметњу је представљала Црна рука, која у јавности и на сваком месту игнорише личност престолонаследника: „У новинама, где год прочиташ, пише се и велича само краљ Петар, а о Престолонаследнику нема ни речи. Ако се ма шта пише или говори о операцијама војске, онда се хвале само Путник, Живко Павловић и компанија Врховне команде, а о врховном команданту нема ништа (...) Најпопуларнији у војсци и у унутрашњости земље су Апис и компанија и то само зато што критикују рад Престолонаследника и износе његове мане."[3]

Нема података о организационим облицима ове групе, којим би се прописале обавезе и задаци њених чланова, а поготову није било неких програмских циљева. Рекло би се да се Бела рука сводила

1 Драгутин Ђ. Окановић, *Постоји ли „Бела рука"*, „Смотра", 8. IV 1924.
2 Boghithcevitch, *Le colonel Dragoutine Dimitrievitch Apis*, Paris, 1928, 66–67; Исти, *Le procès de Salonique*, Paris, 1927, 13, 16–179; А САНУ, 14434/561, Писмо Божина Симића Милану Миловановићу.
3 И ови подаци потичу такође од истакнутог члана Црне руке. Ради се о исказу Александра Срба, потпуковника добровољачке дивизије у Русији, који је он преко Спалајковића упутио 9. VI 1916. војном суду у Солуну. Он је том приликом пренео разговор са пуковником Павлом Јуришићем у току фебруара 1916. (А САНУ 14434/431).

на дворску камарилу, чије је повезивање требало да олакша обрачун са противничком групом официра окупљених око Аписа, који су били далеко организованији.

3

На Крфу се заоштравала борба између владе и црнорукаца. Око Аписа су се почеле окупљати не само његове присталице, него сви који су незадовољни владом и радикалима, затим смењени чланови врховне команде. На том малом простору били су и иначе принуђени да се чешће виђају. Обнављало се старо незадовољство и стицала нова: били су љути што је Врховна команда смењена на такав начин, као да је једино војска крива за катастрофу. Пребацивали су кривицу на владу, на Пашића који није хтео да одобри захтев Врховне команде за превентивни напад на Бугарску 1915. године итд. Остали су били заокупљени „Носоњом" и „Носатим", како су звали Александра.

Од доласка на Крф регентови и Пашићеви повереници уходе Аписа и његове пријатеље, настојећи да сазнају што више планова Црне руке и њених чланова. Посао повереника је знатно олакшан јер се сви налазе у истом гротлу: официри се заправо састају по логорима и кафанама.

Тих дана се ђенерал Дамњан Поповић, један од завереника блиских Апису, жалио да је њихова група стално под присмотром: „Свуда шпијуни нас прате и не дају нам се маћи нигде да нас не прате. Хтели би, да виде све и да чују све. Своје агенте на све стране разаслали су да агитују против мене и мојих другова."[1] Истовремено је и начелник Врховне команде, пуковник Петар Бојовић, сазнавши да се неко друштво окупља на Крфу, позвао на рапорт Аписа, који му је одговорио да Црна рука као организација не постоји. Бојовић му је саветовао да иде лично регенту Александру на разговор, али је Апис то одбио, из чега је Александар закључио да „ако избегава да код мене дође, онда има нешто што се мене тиче".[2]

Апис је очигледно био самоуверен, сматрајући да се ствари повољно развијају за његову акцију, да му нико није дорастао. Слободану Јовановићу је тада говорио да престолонаследник још није ухватио корена у војсци, да има за себе само белорукце, а да они, ни по

1 АС, СП, ф. 22, писма генерала Дамњана Поповића жени, 26. IX 1916, 16. V 1917.
2 АС, СП, ф. 7, Изјава Аписа на претресу 4. V 1917; *Исто*, ф. 22, Из забележака пуковника Туцовића.

организацији, ни по личној храбрости нису равни црнорукцима. С друге стране, Пашић окружен војницима који су листом против њега, више је заокупљен чувањем сопствене живе главе него уклањањем Аписа. Да сâм нешто предузима, тада још није помишљао.[1]

У влади су добијали доставе о подземној акцији црнорукаца, али се стало на гледиште да ствар треба пре умиривати него распиривати. „Пустили смо без санкција све то хушкање и правили се невешти на сву ту извештачену дреку и интригирање, на сву ту кафанску и уличну опозицију", писао је министар Маринковић. „Оно што је утицало да се те смутње одржавају било је уздање Аписа и његовог друштва да ће они извршити неки удар и преокренути ситуацију. Из тог круга пуштани су неки гласови о некој капији, која ће се поставити у Солуну, а кроз њу ће у Србију проћи само изабрани, а неће ова издајничка влада."[2]

Са своје стране регент је настојао да умири црнорукце порукама да се посвете ослобођењу отаџбине и да му се у ту сврху ставе на располагање. Пуковнику Лазаревићу је поверио веома важну и деликатну мисију да утиче на своје другове црнорукце, за које је сазнао „да му подривају углед и ауторитет код осталих официра својим јавним негодовањем и критиковањем његовог званичног рада, да са тим једном за свагда престану и да се предају само своме послу". Сам Апис је потврдио да је к њему дошао Милутин Лазаревић са регентовом поруком „да свако гледа своја посла и да је то све што он од њих тражи као врховни командант", а да је он на то рекао Лазаревићу да оде престолонаследнику и увери га „да се ми апсолутно нећемо бавити ничим другим до својим војничким послом." Лазаревић је тиме био обманут јер је и сам увидео да ту реч нису одржали.[3]

Александар је покушао да сазна нешто о Апису од Слободана Јовановића. Овај му је у једној аудијенцији на Крфу објашњавао да су за Аписову премоћ криви краљ Петар и радикали. Краљ Петар није хтео да се осети његова рука у војсци, а како војску неко мора да води, вођство су, у одсуству краља, преузели завереници. Радикали су заверенике мазили све док нису освојили сву власт. Јовановић се сагласио са регентом да треба на сваки начин повратити ауторитет у војсци, али се, по његовом мишљењу, то неће постићи ако насупрот Апису буде стварао неку своју групу у војсци. Александар је, међутим, био мишљења да у војсци влада болесно стање, да је извор

1 С. Јовановић, *Моји савременици*, 223.
2 А САНУ, 14439/438, Воја Маринковић – Павлу Маринковићу 12. IV 1917.
3 *Исто*; Боривоје Нешковић, *Истина о Солунском процесу*, Београд, 1953, 29, 38. Реферат о Црној руци написан је за Пашића пре хапшења Аписа; АС, СП, ф. 8, Писмо Милутина Лазаревића 8. VI 1917.

тога зла само Апис, да је споразум са њим немогућ, просто зато што му се не сме веровати. Говорећи о Апису регент није изражавао љутину већ озбиљност и забринутост, као човек који стоји пред опасношћу. Јовановић је признавао да је имао разлога што Апису не верује и што га се прибојава.[1]

4

На Крфу је Пашићева влада била на климавим ногама јер су њоме били незадовољни и војска, и избеглице, и они од којих је она највише зависила – народни посланици. Још у Скадру Пашић је доживљавао да га људи на улици псују и да му прете. Био је свестан шта га очекује и гледао је да се што пре уклони са очију тих незадовољних људи.

За време Александровог кратког боравка на Цетињу, Пашић се преко страних посланика обратио њиховим владама једним поверљивим апелом да се у Медову пошаље војни брод који би у Валону или Драч пребацио владу, чиновнике, чланове скупштине и дипломате који су се налазили у Скадру. Регента није спомињао јер није знао хоће ли он хтети да се повуче морским путем или ће се пробијати копном са својом војном пратњом.

Александар није знао за тај предлог. Када се вратио са Цетиња, између њега и Пашића дошло је до непријатне расправе. Пашић је после објаснио страним посланицима да влада не може да напусти војску јер би у њој могло доћи до побуне, а војска већ ионако окривљује владу за све што се догодило. Сам Пашић је у то време изгледао потпуно утучено због насталих околности. У поверљивом разговору с руским послаником Трубецким, он је изнео сву тежину проблема у једној реченици: или пребацивање 40 хиљада војника бродовима тамо где одреде савезници, или капитулација. Требало је много пропатити да би се изговорила ова реченица, која је значила потпуни крах свих нада, политичко самоубиство Србије. Јер, каква се милост могла очекивати од непријатеља? Истина, Пашић је, изговоривши реч капитулација, углавном имао намеру да продрма савезнике који су се и даље бавили политиком јаловог ћаскања уместо да приступе стварном спасавању несрећне српске војске.[2]

Четрнаестог јануара требало је да посланици буду укрцани на један брод у луци Св. Јована Медовског, али је тај брод Пашић ре-

1 С. Јовановић, *Моји савременици*, 419–420.
2 Трубецки, *Рат на Балкану* ..., 206.

зервисао за себе и чланове владе; узалуд су посланици чекали на леденој киши и ветру и интервенисали код адмирала Трубрица. Напуштањем владе нарочито су били огорчени народни посланици, који су говорили да је влада „срамно побегла" оставивши и војску и регента, који је после операције лежао у воловским колима, оставивши чак и државну благајну коју су замало приграбили црноруки.[1] Неки су сматрали да је регент имао право да огласи министарска места упражњеним и да са Народном скупштином изабере другу владу уместо оне која је „кукавички напустила" своју дужност. Сутрадан су написали једну представку престолонаследнику, у којој су га известили о томе шта је влада учинила. То је њега учврстило у решењу да не напушта Љеш све дотле док и избеглице и народни посланици не буду превезени на сигурно место.[2]

Разилажења између владе и посланика, која су почела од инцидента у медовској луци јануара 1916, наставила су се и током године на Крфу. Обавештен о окупљању посланика у Риму и о њиховој намери да се конституишу у скупштину, Пашић их је третирао као и друге избеглице и намеравао да их пошаље на Корзику. Посланици су се, међутим, већ 11. и 12. фебруара састали у Ници на посебну конференцију, одакле су регенту и влади упутили меморандум са захтевом да што пре сазову заседање скупштине. Регент је на то, по доласку на Крф, тражио од владе да му одмах пошаље извештај о раду, пошто од њеног одласка из Албаније до 1. фебруара 1916, скоро три недеље, није добио никакве вести од своје владе.

Престолонаследник је био свестан да је Пашићев углед знатно опао, а да је његов углед порастао. По доласку у Париз пожалио се Жујовићу да је стекао утисак да Пашићу то није право, па је покушао да га поткупи повећањем апанаже.[3]

[1] О покушају отимања државне благајне од стране црнорукца, пуковника Милана Г. Миловановића Пилца и његовог друштва писало се навелико и после рата; блиски црнорукцима представљали су то као „шалу". Они су, наводно, у шали говорили посланику Алекси Жујовићу, а овај то пренео Настасу Петровићу, тада огорченом Пашићевом противнику, и тако је прича кренула даље добијајући све озбиљније и чак застрашујуће облике. („Република", 24. I 1924, *Једна крупна неистина.*)

[2] Настас Петровић, *Г. Никола Пашић у Скадру и Сан Ђовани ди Медиа*, *Из мојих забележака*, „Нова Европа", 1916, XIII, 380.

[3] „Чим смо се видели, рекао је да ми се мало даје и треба више. Ја му рекох да ми сада није мало. После неколико дана опет ми је понудио већу апанажу, о чему је већ с владом решио. Одговорих да ми не треба. Он онда понуди већу суму одсеком. Ја опет одговорих: сада ми не треба, кад затреба, искаћу." Жујовић је, међутим, саветовао регента да се против Пашића не истрчава исувише, да га држи на челу владе, опомињући га да „нису добро прошла оба краља против којих је он био." (АС, Оставштина Јована Жујовића 59. Из дневника 10. IV 1916).

5

Међу политичарима у емиграцији, на Крфу, владали су неповерење и сумњичења, не само због деловања разних официрских група у војсци и не само због оптуживања владе од стране посланика, већ је неповерење хватало маха и у самој влади. „Нико ником не верује, сваки бива сумњив" – сведочио је о тим данима маршал двора Бошко Чолак-Антић – „На пример, кад неки чланови оду у Солун, онда они на Крфу сумњиче њих да хоће да их оборе. Људи у Ници (посланици српске скупштине) сумњиче владу, влада њих. Отуда процеси, интриге, суђење, казне, самоубиства."[1]

Око 25. фебруара из Атине је стигао на Крф београдски новинар Света Јакшић, дугогодишњи власник и уредник листа „Штампа". Као непомирљиви противник радикала повео је разговоре са неким политичарима, противницима владе, о разрешењу кризе. Том кругу људи припадали су, поред осталих, професор Слободан Јовановић, регентов секретар Драгомир Јанковић, маршал двора Бошко Чолак-Антић и Јован Јовановић Пижон, помоћник министра иностраних дела. Они су се слагали да коалициону владу треба заменити једном неутралном владом, која ће у првом реду измирити две противничке фракције у војсци, а у исто време и Црну руку и регента.

О томе је с регентом говорио сам Јакшић, коме је изгледа пријем издејствовао дворски саветник, тада посланик у Атини, Балугџић. Главна идеја коју је том приликом заступао била је промена Пашићеве владе, с којом се он, регент, не сме враћати у Србију. Сугерисао је да ће династија доћи у питање ако то не учини: људи из те владе и чланови бивше врховне команде, уз коју је и Црна рука, бациће сву кривицу за недаће које су снашле народ на њега, престолонаследника, и „династија ће пасти и отићи из Србије под теретом те одговорности". На регентово питање како променити владу при постојећем уставу, Јакшић је имао спреман одговор: „Устав више немамо, јер немамо државе; владе немамо, јер немамо земље; Скупштине немамо, јер немамо ни земље ни устава ... Једино што ми данас имамо, то је династија. Она је једини представник нашег народа, премда је и она везана за народ у изгубљеној држави танким, паучинастим концем. Да се тај конац претвори у снажну и нераздвојну везу и да народ и династија буду једно и једина јака сила у нашој будућој држави, за то има један поуздан пут – да Престолонаследник, у тренутку када наша војска крене да осваја отаџбину, напусти своју досадашњу резерву, штетну и по народ и по династију, и да дана-

[1] АЈ, Пижон, 80-54-280, Забелешка у дневнику.

шњи кабинет замени новим кабинетом, па да са новим људима и са појачаним ауторитетом краљевске власти уђе у Србију."

Према Јакшићу, основу те владе треба да чине људи из војске, при чему је споменуо неколико имена: војводу Мишића као председника те владе, ђенерала Терзића као министра војног, Јоцу Јовановића Пижона као министра иностраних дела. Да би се то могло постићи, ваљало би претходно измирити официрске групе. „Тај посао има да сврши он (Александар), пре него што уђе у нову ратну акцију, а у томе ће му помоћи обе официрске групе, пошто сви ми, па и он, увиђамо да палијативне, насилне или партијске мере не могу довести до тога измирења." Пошто га је регент запитао да ли ће му оне, те групе, „изаћи у сусрет", Јакшић је рекао да је већ говорио са обема странама и да Слободан Јовановић узима на себе обавезу да у датом тренутку предложи основе измирења и да доведе до успеха преговоре, које би у престолонаследниково име „поверљиво водио и са једним и са другим официрима".

На крају, Јакшић му је изнео своје уверење да око промене владе неће бити неког отпора јер и сам Пашић увиђа да треба да оде и само тражи одступницу. По Јакшићевом мишљењу то би било посланичко место у Паризу или Петрограду.[1]

Тај разговор, из кога су неки историчари изводили далекосежне закључке, завршио се тако што је регент Александар обећао да ће „размислити" и о томе поново разговарати. У ствари, Александар је највише био заинтересован за измирење са Annисовом групом пред одсудну офанзиву и овај разговор је за њега имао првенствено ту сврху. Са Слободаном Јовановићем је разговарао у више наврата, према Јакшићу „искључиво о официрима и о будућем уставу. Слободан је изложио критици владу врло објективно и предочио му све добре изгледе новог кабинета којим ће осигурати династију и упутити земљу правилним путем." Осим тога, Слободан Јовановић је рекао регенту да би у том случају напустио улогу посматрача и сву своју вољу и енергију ставио у службу новог режима.[2]

Нема сумње да је Слободан Јовановић помагао ову Јакшићеву иницијативу, уколико то није била и његова замисао. Накнадне Јовановићеве изјаве, кад је тај догађај постао далека прошлост, говоре о томе да је хтео да се дистанцира од свега тога. Наводно, приликом тог првог разговора, Александар му се жалио на Пашића и на Аписа, на првог због показане неспособности, а на другог зато што је хтео да приграби неке војне послове, нарочито персоналне природе. Рекао је да ће сменити Пашића и образовати нову владу. На то

1 НБ, Р 558/IX, 735, Света Јакшић Гргуру Јакшићу, Крф, 1. III 1916.
2 *Исто*.

је Јовановић приметио да Пашић има већину у скупштини и да би довођење нове владе без те већине представљало државни удар; он (Јовановић) разуме регентову жељу да узме веће учешће у вођењу послова, али држи да је боље да то дође само по себи, временом и стицањем политичког искуства, него противуставним мерама. Сем тога, регент треба да води рачуна о томе да ће га такве мере истовремено довести у сукоб и са Пашићем и са Аписом.[1]

Слободан Јовановић је својим мемоарима унео још више нејасноћа и збрке око сопствене умешаности у комбинације са ванпарламентарном владом, можда из заборавности, а можда и због личне осетљивости, коју сваки мемоарист природно исказује. Он тврди да је све ишло преко Јовановића Пижона, тада помоћника министра иностраних дела, с којим је регент био близак и захваљујући коме је и примљен у аудијенцију Светолик Јакшић, који му је саветовао образовање те војничко-чиновничке владе. Колико је он (Сл. Јовановић) могао посредно сазнати – јер се тада, наводно, налазио са Врховном командом у Солуну, а не на Крфу – престолонаследник је прихватио идеју о војводи Мишићу као председнику владе и Јовановићу Пижону као министру иностраних дела. Али, када је касније влада предузела оштре мере против Јакшића, регент је одрицао свако учешће у овим Јакшићевим комбинацијама, из чега је и сам Јовановић извлачио претпоставку да је Јакшић „може бити радио исувише на своју руку". Апис, с којим се С. Јовановић састао у Солуну, убеђивао га је и „живо одвраћао" да не уђе у ту нову владу; Јовановића Пижона и Јакшића оптуживао је као прикривене обреновићевце, који би хтели да обнове лични режим: „Ми нисмо убили Александра Обреновића, да би Александар Карађорђевић владао исто онако, као што је он владао", говорио је, наводно, Апис Слободану Јовановићу.[2]

Јовановићева накнадна присећања, у којима је настојао да се што више дистанцира од догађаја на Крфу, као да је о њима мало знао, и његово приказивање Аписа у бољем светлу, као противника ванпарламентарног режима, умногоме оповргавају други значајнији извори. Пре свега, Слободан Јовановић је био веома ангажован у политичкој активности на Крфу, која се водила око измирења црнорукаца с регентом и није тачно да се тада налазио у Солуну. Према најпоузданијем извору, дневнику регента Александра, који су у виду „рапорта" бележили његови ађутанти, Слободан Јовановић је први пут примљен у дворску аудијенцију 2. марта 1916. и тај краћи разговор вероватно се односио на регентово интересовање за његово

1 Накнадну изјаву дао је Војиславу Вучковићу приликом писања чланка „Унутрашње кризе у Србији и први светски рат", „Историјски часопис", 216.
2 Сл. Јовановић, *Моји савременици* ..., 425.

(Јовановићево) мишљење о Апису. На то упућује след догађаја: пре и после тог разговора регент је примио пуковника Милутина Лазаревића и мајора Радоја Јанковића, иначе црнорукце, преко којих је вршио притисак на Аписа да престане са својом подземном активношћу против њега и владе. Петнаестог марта регент је, заједно са Пашићем, отпутовао у дужу политичку мисију у западноевропске престонице, као да је тиме хтео да покаже да у Пашића као председника владе има пуно поверење. На том путу задржао се око месец дана. Пашић је остао знатно дуже, све до краја лета, посећујући за Србију најважнији политички центар, Петроград, затим поново Париз и Лондон. Да ли су се, по регентовом повратку с пута, током априла и маја, „ковали планови" о обарању Пашићеве владе, може се утврдити следом догађаја.

По повратку на Крф, 22. априла, регент је примио мајора Радоја Јанковића и, позвавши га на вечеру, остао са њим у дужем разговору, пуна четири сата, што опет указује да му је првенствени циљ био обуздавање Аписове акције. Три дана потом примио је Слободана Јовановића увече, задржао га на вечери и разговарао с њим пет сати, све до дубоко у ноћ. Четири дана иза тога, 30. априла, све се то поновило. Слободан Јовановић је вечерао у двору и са регентом се извезао аутомобилом у дужу шетњу. Тринаестог маја уследила је краћа посета Јовановића регенту, у трајању од 45 минута. Тек иза тога, 19. маја, примљен је у аудијенцију новинар Света Јакшић, а увече и његов брат, историчар Гргур Јакшић, кога је иначе Александар примио и за време свог боравка у Паризу. Двадесет другог маја, после дужег времена, регент је угостио војводу Мишића. Био је то интиман сусрет јер је са Мишићем био и његов син и обојица су остала на ручку. После ручка на разговору је остао само војвода. Уследио је разговор са мајором Радојем Јанковићем, кога је, поред осталих, већ био одредио да са групом официра иде у Русију да тамо прикупља и обучава добровољце за Солунски фронт. Два дана иза тога регент је позвао војводу Мишића на ручак, а разговор се продужио до вечери. Током јуна и јула, све до поласка за Солун, његови најчешћи гости били су војвода Мишић и мајор Радоје Јанковић. У Солуну је већ сутрадан примио Слободана Јовановића, али то је била куртоазна посета јер је трајала свега 15 минута.[1]

О чему је разговарао са личностима које је најчешће примао у времену од априла до јула, не може се докучити из штурих дневних забелешки. Али, шира регентова активност у то време упућује на закључак да се он највише бавио припремом своје војске, њеном реорганизацијом, пребацивањем са Крфа у Солун, прикупљањем српских

[1] АС, ДК, ф. III, Рапорти за Престолонаследника.

добровољаца и нарочито питањем командовања на Солунском фронту. Једно је сигурно, желео је да успостави јединство у војсци и команди елиминисањем Аписове групе официра. Затим, желео је, и постигао, помирење са војводом Мишићем, који је дуже време после противљења повлачењу кроз Албанију, био без команде. Већ у првој офанзиви српске војске на Солунском фронту вратио га је на положај команданта Прве армије.

Идеја о обарању Пашића и стварању неке ванпарламентарне владе родила се у туђој глави (Светолика Јакшића). Не постоји ниједан документ који потиче од самог регента Александра у коме се он неповољно изражава о Пашићу. На другој страни, постоје други извори, који Јакшићеву акцију на обарању Пашићеве владе и формирању неке ванпарламентарне владе повезују с плановима Аписа и његове групе. Јакшић је половином 1916. из Женеве упутио један памфлет, „Писмо српским официрима на Солунском фронту", у коме је нападао владу, радикале и посланике скупштине и заговарао формирање ванпарламентарне владе са војводом Мишићем, Слободаном Јовановићем и другима. Јовановић је због тога осумњичен, позван је на Крф и ту држан „под присмотром".[1]

Врховна команда је издала наређење да се спречи растурање другог памфлета Светолика Јакшића, у коме се вређају престолонаследник и чланови његове династије, клеветају влада и скупштина, деморалише и дражи војска против својих управљача.[2] Влада је почетком септембра такође решила да се поведе истрага и изведе пред суд Светолик Јакшић и „сви други" по делу преврата и других радњи против државе. За та дела битољски суд је Јакшића осудио у одсуству на 20 година робије у тешком окову.

Све је то чињено пре почетка хапшења-истраге официра – црнорукаца. У истрази је поклоњена пажња сведочењу новинара Милутина Томића, који је присуствовао сусрету уредника „Пијемонта" Бранка Божовића са мајором Јанковићем, који му је у Риму, на поласку у Русију, пренео вест да се организација којој су припадали помирила са престолонаследником, да су се Миловановић Пилац и Апис помирили са Светоликом Јакшићем и да су постали нераздвојни. Сва

[1] После хапшења официра и почетка истраге професор Слободан Јовановић, шеф одељења за штампу при Врховној команди, као и Бошко Чолак-Антић, бивши посланик у Софији и секретар регента у Солуну, позвани су на Крф. Речено им је да су и они у извесној мери укључени у Аписову аферу. У једном писму министра унутрашњих дела Љубе Јовановића за Чолак-Антића и професора Јовановића каже се да су главна цивилна лица међу завереницима, а то што им није суђено имају да захвале, поред осталог, и својим положајима. Боривоје Нешковић, *Истина о Солунском процесу*, Београд, 1953, 232–233; ПРО, ФО, 371, 2893, 02517, с. 258.

[2] А VII, 3, кут. 230, Наредба Врховне команде од 2. IX 1916.

тројица са Слободаном Јовановићем спремају терен да се образује влада „народног савета", која би имала око 20 чланова. У тој влади би били Дамњан Поповић, Апис, Пилац и др., а за председника владе требало је придобити војводу Живојина Мишића због његовог ауторитета у војсци.[1]

Сам Апис је признао комбинацију о учешћу у ванпарламентарној влади; његов пријатељ Радоје Јанковић писао му је да је кроз Рим прошао војвода Мишић и да је дуго разговарао са уредником „Пијемонта" Бранком Божовићем, коме је изнео политички план о општој концентрацији, а нарочито о прикупљању и помирењу свих официра.[2] Аписов блиски сарадник Раденковић је у кругу затвора изјављивао да је чуо за стварање некакве пучистичке владе, говорило се и о државном удару престолонаследника и Јакшића. Кад је Пашић дошао на Крф, о томе се сазнало; нађен је пројекат новог устава који је написао Слободан Јовановић. Према ономе што је чуо Раденковић, престолонаследник се нашао у „незгодном" положају па се нагодио са Пашићем да „жртвује" заверенике, чиме би се отресао и самосталаца.[3] Пашић је, међутим, тада био у иностранству.

И неки историчари, који су настојали да укажу да је у ове комбинације око формирања ванпарламентарне владе био умешан сам регент, позивали су се најчешће на једно писмо војводе Мишића, које је он из Рима упутио својој жени и у коме наговештава да очекује „важну мисију" од престолонаследника.[4] Међутим, по доласку у Париз он је причао нешто друго, углавном да је „ужаснут расцепом међу официрима".[5] После тога, током јуна и јула, на Крфу је дошло до серије дужих разговора са регентом. О комбинацијама за формирање владе којој би био на челу, Мишић је накнадно свом пријатељу Павловићу говорио као о „потпуно лудој и бесмисленој ствари"; док је жив он у ту владу не би ушао јер је у томе видео и неке аустронемачке прсте.[6]

Једно је сигурно, покушај стишавања и измирења са Црном руком, на чему се регент ангажовао и зашта постоји највише документата, био је покушај да се Апис обузда и да се са њим нађе неки modus vivendi ради обезбеђења јединства у војсци. Тај покушај, међутим, није успео. Већ у лето 1916. Аписова група је планирала убиство грчког краља Константина и у Атину слала своје плаћенике. Односи

1 АС, СП, ф. 16, Наредба министра војске Терзића, 8. III 1917.
2 АС, СП, ф. 17, Саслушање пуковника Димитријевића 29. IV 1917.
3 АС, СП, ф. 22, Дневник чувара затвора, капетана Милана Стојковића.
4 Вид. радове: Милана Живановића, Војислава Вучковића, Драгослава Јанковића.
5 АС, Збирка Жујовић, 59, дневник, 21/IV, 1916.
6 АС, Оставштина М. Павловића, 71.

са регентом само су се заоштравали. У влади се страховало од тога шта Апис још може да предузме.

Атентат и почетак истраге

6

Почетком септембра 1916. у току је била прва офанзива на Солунском фронту: српска војска је водила тешке и крваве борбе. Регент Александар је становао у Владову и одатле скоро сваког дана одлазио трупама, пролазећи кроз Острово. Тог критичног дана, 11. септембра, отишао је на фронт и око четири сата по подне враћао се у Владово аутомобилом са пуковником Павлом Јуришићем. На једно два километра од Острова, када је аутомобил пролазио путем између језера и једне косе, на месту где железничка пруга прави усек, зачула су се, један за другим, два пушчана пуцња и фијук пројектила према аутомобилу. Двадесет метара иза тог места аутомобил је заустављен и пратиоци су изашли из кола да осмотре околину, покушавајући да открију неке трагове; због неравног терена нису могли ништа да открију.

По месту, пуцњу и причању очевидаца, несумњиво је то био покушај атентата. Ствар је у почетку држана у тајности, али се тајна није могла дуго чувати јер су атентату присуствовали и Французи, као регентова пратња, а и шофер је такође био Француз. Са првим чињеницама се најпре упознао министар унутрашњих дела Љуба Јовановић, који је вест о покушају атентата на регента дознао у другој половини септембра. Тим поводом, тек почетком октобра, он је са Крфа отпутовао у Солун и почео прикупљати податке о том догађају. Двадесетог новембра телеграфисао је из Солуна влади да је прека потреба да због даље истраге у Солун дођу Пашић и Драшковић, а ако је Пашић спречен болешћу, онда министар Маринковић. Драшковић и Маринковић стигли су у Солун 25. новембра, где их је министар Јовановић упознао са првим резултатима истраге, с којима је био упознат и регент Александар. Министар Јовановић је даље тврдио да није могао да пронађе атентаторе јер их, по њему, крију саучесници „на високим војним положајима"; пронашао је, међутим, људе које су Апис и Љубомир Вуловић наговарали на убиство регента Александра, али се они тога нису хтели или нису смели прихватити. Пронашао је такође доста података о постојању неке „тајне превратничке организације" у којој су и Апис и Вуловић. Доводећи у везу та два факта, закључио је да је атентат дело те превратничке организације. Тражио је савет шта да се ради: „хоће ли се пустити

да организација и даље ради на убиству и ризиковати да га и изврши, или почети редовну истрагу, па куд испадне".

Драшковић и Маринковић су се одмах сложили да се између та два „зла" мора изабрати мање, а то је да се оптужени изведу на суд. „Не само да смо као министри, и као влада били дужни спречити да Престолонаследник буде убијен и у општем интересу једна таква могућност отклони ... Покушати неки разговор са таквим људима, после свију искустава које се имало, било би беспредметно. Остало је само да их са што мање штете учинимо безопасним." То се морало нарочито истаћи јер су их неки већ сматрали за „протекторе, заштитнике црнорукаца" и Маринковића доводили у везу са Светоликом Јакшићем, кога су такође убрајали међу црнорукце.[1] Иза тога се министар унутрашњих дела обратио министру војске, обавештавајући га опрезно о дотадашњим сазнањима.

Тако је око 15. децембра одлучено да се само Апис и Вуловић ухапсе, а остали да се уклоне. Међутим, 17. децембра, када је изведено хапшење ове двојице, код Аписа су пронађени најважнији документи – устав и пословник Црне руке, као и списак те организације, па се број ухапшених морао проширити. Да се не би створило узнемирење у војсци, Врховна команда је почетком јануара издала обавештење о разлозима хапшења официра: „У овим судбоносним часовима, неколико официра, обузети амбицијом за влашћу, почели су да стварају подвајање и неслогу међу официрима, да критикују и агитују против државне управе и њене политике, да подривају ауторитет, да руше законити поредак. Има се позитивних доказа да су радили и на преврату, због чега је против њих поведен кривични поступак. Препоручује се старешинама да будно мотре на ове појаве."[2]

На самом почетку истраге настао је проблем – докле ићи у проширивању оптужбе. Наиме, током истраге се испоставило да су у организацију и догађаје око преврата из 1914. умешане многе угледне личности, војвода Путник, на пример. Министар Јовановић није био начисто шта да се ради: у једном тренутку се колебао да ли да се предузимају судске мере. Био је склон примени административних мера из бојазни од последица судских одлука на међународне односе. Пашић је, међутим, био за судске мере, сматрајући да се не сме допустити да „кривци остану некажњени, јер би сву војску заразили". Али, и он је био мишљења да би судски процес „из политичких и државних интереса" требало ограничити само на коловође и не увлачити у суђење оне који су само симпатисали или имали пријатељске одно-

1 А САНУ, 14439/438, Писмо Воје Маринковића Павлу Маринковићу 12. IV 1917.
2 А VII, 3, кут. 16, Оп. дн. св. 18, Наредба од 17. I 1917.

се са окривљеним коловођама, какав је, примера ради, био војвода Путник, а и неки други државни чиновници.[1]

Регент Александар је био сагласан да се поведе судски процес, пошто је био уверен да има сведоке који ће сведочити да су му претили и, на крају крајева, да су пуцали на њега, а био је убеђен и да ће на суду окривљени признати ...[2] Али, и њега је мучило сазнање да је та организација обухватила широк круг људи, искрених патриота, међу којима је било и његових најближих сарадника, који су из патриотских разлога, не знајући њене крајње циљеве, пришли тој организацији или су је симпатисали.[3] Десетог јануара 1917. примио је пуковника Милована Плазину на његову молбу, који је том приликом признао да је био члан организације и да се сада, знајући њене циљеве, искрено каје. Плазина је у истрази поднео значајне документе који су компромитовали Аписа за припремање пуча у пролеће 1914. Овакви случајеви су узети као образац да се таквим људима не суди само зато што су били чланови организације.

Када је тих дана министар Маринковић посетио регента, затекао га је у рђавом расположењу: био је нервозан, жалио се на немар владе што овај чир није раније расекла и на неискреност млађих политичара који су црнорукцима „шпекулисали". Изјавио је, међутим, да и он увиђа опасност којој се народни интереси излажу и да је потпуно сагласан да се карактер процеса што више ублажи и да се сведе на неколико најкривљих, и то само на оно што су радили у 1916. години, а све доцније кривице „нека носи ђаво". Приметио је, међутим, да је потребно, иако се неће судити за сва дела, да се превратна организација испита, „те да бар ми знамо, колико је ово зло ухватило маха, ко је какав и с ким има посла, па да можемо другим путем разбити ту организацију".[4]

Док се још није знало шта ће влада одлучити, министар унутрашњих дела Јовановић из Солуна је слао поруке Пашићу и Драшковићу да не узимају превратну намеру као појаву која је поникла из неозбиљности и да је њихова организација састављена од антидемократских елемената у Србији. „Ако не мислимо бити побеђени,

1 АС, СП, ф. 22, Писмо Љ. Јовановића Пашићу, 27. XII 1916. и Пашићев одговор.
2 Boghitchevitch, *Le colonel Dragoutine Dimitrievitch Apis*, Paris, 1928, 116.
3 Пуковник Миливоје Анђелковић Кајафа био је близак Апису, а регент је њега сматрао својом поверљивом личношћу, па је често одлазио и у његов стан. Панта Драшкић, ордонанс регента Александра од 1913. године, с којим је провео најтеже дане при повлачењу кроз Албанију, ступио је у Црну руку по наговору свог земљака Владимира Туцовића. Заврбовао га је на тај начин што му је рекао да се у организацији налази и сам Александар и више других угледних личности. Престолонаследник је рекао Јовановићу, а овај пренео Пашићу, да и Милана Ракића сматра црнорукцем.
4 А САНУ, 14438/438.

морамо имати борбу, и ова ће бити дуга, тешка и пространа и она се неће завршити кад буду осуђени окривљени предводници. Ово што данас кажем није моје осећање, уверење, него знање. Чини ми се да све очима видим. Краљ прати са великим интересовањем ово што радимо и задовољан је."[1]

Поводом пронађених доказа да у тој организацији, поред официра, има и „приличан број државних службеника из разних струка и других грађана", влада је разматрала које конкретне мере треба предузети да се та организација растури, како то захтева државна сигурност, и у том смислу одлучила да се откривена тајна организација „Уједињење или смрт" сматра укинутом, распуштеном и строго кажњивом по законима; да се продужи суђење оним њеним члановима који су чинили припреме за преврате и атентате; да се члановима организације суди за све друге злочине и преступе које би учинили као и други грађани; да се из општих политичких побуда кривично не иследује и не суди сам акт приступања и постајања чланом организације, већ да се предузму само дисциплинске мере.

Даљи поступак зависиће од датих исказа: оне који порекну припадност организацији или прећуте факта која се знају, предати суду на даљу надлежност, а онима који лојално и часно признају све што знају, неће бити суђено и неће бити административно кажњени.[2]

На седницама владе редовно је извештавано о току истраге, па чак и о појединостима, о примљеним копијама докумената из године 1914, која су теретила Димитријевића „по делу узимања свих власти у руке војске у ослобођеним крајевима".[3]

Процес

7

Обрачун са Црном руком свакако не би био могућ да није дошло до расцепа у организацији и борбе међу завереницима. Противничка струја коју су предводили Петар Мишић и Петар Живковић већ по оснивању ове организације обзнанила је њено постојање и тражила да се растури. Почетком јануара 1912. о томе је поднета и интерпелација у Скупштини, али се тада све то заташкало. До Солунског процеса можда не би ни дошло да се у истражном поступку

1 АС, СП, ф. 22, из Солуна, 26. II 1917.
2 А САНУ, 14434/440 и 443, Телеграм са Крфа 26. II 1917. Пашићев строго поверљиви циркулар шефовима одељења државне управе ...
3 *Зайисници Министарског савета Србије 1915–1918*, 365.

нису својевољно пријавили бивши црнорукци, посланик Михаило Ранковић, пуковници Јован Милосављевић, Милован Плазина и др., који су својим писменим доставама и другим документованим материјалом пружили основу за оптужбу; до најтежих осуда не би ни дошло да Аписови сарадници (Циганoвић, Зечевић, Шарац и др.) нису били кључни сведоци против превратничке делатности ове организације. По свему томе, Солунски процес и растурање Црне руке може се пре свега посматрати као унутрашњи обрачун двеју фракција, толико сличан обрачуну у другим национално-револуционарним или комунистичким организацијама, у којима је уништење људи противничке струје важније него сви национални и социјални циљеви. Тај обрачун се увек завршавао скидањем глава челника побеђене фракције.

Судски процес је отпочео 2. априла, а завршен је 5. јуна 1917. Процес је био јаван, а на суд је изведено преко сто сведока.

Овим процесом решаван је суштински сукоб који је толико дуго трајао и имао дубоке корене у схватањима двеју супротстављених страна: српска влада стоји на становишту уставног поретка и парламентарне демократије; војници говоре о диктатури и дају безрезервну подршку Русији. С тим у вези, неки историчари указују на чињеницу да је српска влада одлучила да гони ову групу тек након кајмакчаланске победе и потпуне стабилизације на Солунском фронту, а под заштитом Француске, као и да је судски процес покренут и строге казне изречене после почетка руске револуције.[1] Новој власти Керенског Пашић је скренуо пажњу да је Црна рука хтела да уништи народна права и слободе: „Правдати и одобравати рад те организације значило би да би требало правдати организацију оних официра руских који би хтели повратити у Русији апсолутистички режим." Западним савезницима, преко посланика у Лондону, пак, поручио је да су црнорукци „људи у сразмерној мери познати партизани пруског милитаризма, хвалиоци цара Вилхелма".[2]

Касније, у разговору са бившим црнорукцем мајором Гргуром Митровићем, Пашић је овако синтетизовао унутрашње и спољне разлоге који су најбитније утицали на покретање процеса и осуде Аписа и другова: „Ми смо парламентарна земља. Зна се како се води политика. Земљу воде Краљ, Влада и Скупштина. Ко хоће да утиче на ток државне политике мора бити грађанин, да иде на зборове, пише по новинама, уђе у Скупштину и друга изборна тела, па колико је слободан и има знања толико ће и утицати. Не може се дозволи-

1 М. Екмечић, *Сшварање Југославије*, II, 778–779.
2 Драг. Јанковић, *Југословенско йишање и Крфска декларација*, Београд, 1967, 72–73.

ти да се из официрског мундира утиче на политику. То се нигде у свету не дозвољава. Војска је основана на послушности. Млађи има да слуша старијег и то је све. Они су хтели да утичу на политику. На неког може да се утиче, на неког не. Кад нису могли да постигну оно што су хтели, онда веле, хајде да уклонимо те што на њих не можемо да утичемо, па да доведемо друге, на које ћемо моћи утицати, те да буде политика онаква какву ми хоћемо. Хтели су то још 1914. године само кобајаги у Новим крајевима ... После ове наше несреће хтели су опет да промене политику. Каква сада може бити политика: уз Германе или уз Антанту ... Да је сада пао Престолонаследник, а мене хоће већ неколико пута да уклоне, шта би било? Наши Савезници који нам дају паре, казали би: Ви сте убили оне којима ми верујемо и који хоће с нама. То би била наша пропаст. Да је преврат успео они би закључили мир са Аустријанцима, јер друге политике нема. Кад не ваља ова уз Споразум, онда значи да је добра она уз Германе."[1]

У току процеса црнорукцима највише им се стављало на душу што су, користећи статут организације, својим члановима одузимали не само слободу, већ су их приморавали да се одрекну своје личности, узимали су чак право извршења смртне казне над њима, и то у једној правној држави где постоје закони и судови.

8

Оптужени официри су окривљени што су основали организацију и „непрекидно" пропагирали и припремали преврат у држави укидањем скупштине и земаљског устава, узимање државне управе у своје руке завођењем војничке владавине, олигархије 15–20 људи, махом официра, који су били спремни да насилно уклоне сваку сметњу која би им се у остварењу тога плана противставила, на првом месту да убију престолонаследника Александра и председника владе Николу Пашића.

Оптужба за припрему промене државног поретка, доказивана на основу исказа сведока о изјавама челних људи Црне руке, као и повезивање тих припрема са акцијом Светолика Јакшића, није се заснивала на чврстим доказима, али покушај атентата на регента 11. септембра јесте чињеница и она се тешко може оспорити.

Аутомобил је био у покрету. Метак је окрзнуо каросерију, па је могуће утврдити даљину и место одакле је атентатор пуцао. На основу свега тога тешко је претпоставити да је атентат био само чин

---

1 Милан Ж. Живановић, *Солунски ӣроцес* ... Београд, 1955, 601–602.

застрашивања и да није постојала опасност по живот оних који су се налазили у аутомобилу.

Најубедљивији доказ да је атентат на регента покушан на самом процесу није коришћен јер се за њега још није знало, а у нашој историјској литератури – која је све била окренута тома да докаже да атентата није ни било и да је цео процес инсцениран, намештен – тај доказ је прећутан вероватно из тих разлога. Реч је о писму Бранка Божовића, директора „Пијемонта" и блиског Аписовог сарадника, које је он упутио Душану Поповићу, када је суђење већ приведено крају. Оно гласи: „Као што си на сваки начин сазнао, нажалост, атентат на Престолонаследника није успео, а на Пашића је благовремено био осујећен, и тако ова двојица не одоше овом приликом код Чупе (Јовановића). Наши су због тога похапшени и ко зна како ће проћи, али ја се надам да ћемо доцније ипак успети да смрсимо конце, како Престолонаследнику, тако и Пашићу."

Први део писма нађен код Божовића гласи: „Поп Јевремов Туца (В. Туцовић), Гргуров Милан (Миловановић Пилац), Живанов – шурак Драгутин (Апис) и још неколико ускоро ће, по свој прилици, код Чупе (Јовановића) и Туце (Д. Туцовића) јер нису успели да за тамо израде Перином Аци (регенту Александру) и Чича Баји. Јавићу Вам ако буду код Чупе и Туце отправљени."[1]

Питање је само ко су били атентатори. Изјаве главних сведока да су то били Раде Малобабић и Мехмед Башић деловале су неубедљиво и на самом процесу, па је на основу тога пала сенка на цео ток вођења процеса. Али ти сведоци, Темељко Вељановић и Ђорђе Константиновић, били су повериоци Обавештајног одсека Треће армије, у непосредној служби мајора Вуловића, главног Аписовог оперативца. Тачно је да су они лажно сведочили, оптужујући Малобабића за покушај атентата, али само зато да би прикрили своје учешће у њему.

Постоји и писмена изјава кључног човека, Темељка Вељановића, дата после Првог светског рата пред сведоцима, да су он и Ђорђе Константиновић „пуцали на некадашњег Престолонаследника и садашњег краља Александра код Острова, кад је ишао на фронт, да су зато били у затвору, али да су говорили против официра, који су по њиховој сведоџби и стрељани у Солуну".[2] И овај документ није

---

1 Дописна карта Бранка Божовића послата из санаторијума у Швајцарској, где се лечио, упућена је Душану Поповићу, у чијем је стану у Београду и пронађена приликом претреса. Оригинал тог писма налазио се у Министарству војном. Текст је прво објавила „Трибина" бр. 1996, 10. X 1919. под насловом *За историју ӣоколења.*

2 А САНУ, 14434/644. Вељановић је изјаву дао на захтев црнорукца Аце Благојевића, са дозволом да је он може употребити и тражити сатисфакцију код надлежних судова ради оправдања невино убијених официра. Благојевић, четнички

коришћен у досадашњој историјској литератури, а ни 1953. године, на ревизији Солунског процеса у комунистичкој Југославији. Суд је тада стао на становиште да атентата није ни било јер Вељановић и Константиновић, који су и том приликом били кључни сведоци, нису могли рећи праву истину да су они пуцали у регента него су само изјавили да је њихово сведочење у Солуну било лажно.

Могло би се рећи да је и покушај атентата, по удаљености са које је пуцано и по људима који су га извели, улазио у систем претњи и притисака којима су се црнорукци навелико користили. Али, претња војних лица, који су једанпут окрвавили руке и остали некажњени, није претња обичних криминалаца преко које је требало олако прећи. Претња војних лица која су чврсто веровала да су на престо довели нову династију која мора да слуша и да буде захвална, иначе ће проћи као и она претходна, није обична претња. Кад се томе дода да је у питању напад на врховног команданта целокупне српске војске, која се налазила у ратном стању, такав чин има катастрофалне последице.

Па, ипак, најтежа казна није изречена Апису због организовања атентата на регента Александра, вероватно због климавих доказа у току процеса, већ за дело којем уопште није суђено на процесу, за организовање Сарајевског атентата 1914. године.

9

У току претреса, да би отклонио све оптужбе које су се сручиле на Малобабића, Апис је на суду изјавио да без неких претходних обавештења о Сарајевском атентату није у стању да расветли своју везу са њим. Онда је под изговором ускршњих празника претрес прекинут, а Апису је стављено до знања да у међувремену размисли да ли ће у продужетку претреса поново захтевати да буде саслушан о Сарајевском атентату. Апеловано је на његов патриотизам да то не чини, већ ако има нешто да каже, да то поднесе суду написмено.

Апис се одазвао овом позиву и дао суду писмену изјаву да је он лично организовао Сарајевски атентат и да се тиме објашњавају његове везе са Малобабићем. Да је то рекао на јавном претресу, вероватно би створио влади неприлике, али би у јавном мњењу изазвао извесне симпатије за себе.

војвода познат по насиљу, био је тада председник општине Прилеп. Изјава је дата 28. XI 1920, баш на дан првих парламентарних избора у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

Тај „рапорт" је предао 28. марта, а тек 25. априла председник суда је позвао Аписа да се изјасни да ли пристаје да се у јавном претресу употребе наводи из рапорта. Пошто је дао изјаву да одустаје од намере да исказ који је у свом рапорту изложио употреби за своју одбрану, суд је донео одлуку: „Према овоме, по овоме рапорту, нема се шта радити, већ се има чувати само за историју."[1] Међутим, управо је то признање, које суд није ни разматрао, узимано као најтежа околност приликом изрицања пресуде иако се она у пресуди и не спомиње, што је свакако најтежа повреда судског поступка.

Пашић је непосредно после извршене пресуде говорио да је сам Апис у писму које се налази „на чувању код Наследника" признао да је радио на убиству Франца Фердинанда и тим писмом је сигурно хтео да уцењује: „ако ме не ослободите, ја ћу издати тајну". Тако је мислио – закључује Пашић – али то је појачало кривицу и допринело да изгуби главу.[2]

Разлоге зашто се није уважавало правничко мишљење да се не може осудити за оно што није било на претресу суда, Слободан Јовановић налази у намери владе да савлада приговоре Аустрије, уколико би дошло до преговора о сепаратном миру. Све у свему, сматра Јовановић, Апис није стрељан због покушаја атентата на регента, који није правилно доказан; он је „стрељан из таквих државних разлога".[3] Међутим, не постоји ниједан податак који би указивао на то да се осуда Аписа и завереника у Солунском процесу може повезати са очекивањима сепаратног мира са Аустријом. Напротив, постоје далеко бројнији докази да влада Србије није била упућена у тајне преговоре између Аустроугарске и Антанте за закључење сепаратног мира током 1917. године. Сходно томе, у нашој савременој историографији преовлађују дела у којима се ни у какву везу не доводе осуде црнорукаца са будућим односима Србије и Аустроугарске и да мировне комбинације нису допринеле погубљењу Аписа и другова.[4]

Прави разлог што је организовање атентата у Сарајеву узето Апису као најтежа кривица био је у чврстој одлуци и владе и регента да једном за свагда онемогуће да националну политику Србије води једна терористичка организација и да она утиче на међународне односе, а управо је убиство аустријског надвојводе довело до тога да Србија изгуби националну територију, а народ претрпи најтежа стра-

1 Ову одлуку потписао је и председник суда Петар Мишић 25. IV 1917.

2 АЈ, 80-54-247, Пашићева изјава Јовановићу забележена 3. и 9. VIII 1917.

3 А САНУ, Несређена збирка др Федора Никића XVII.

4 В. д.: Војислав Вучковић, *Унутрашње кризе Србије и први светски рат*, 221–222; Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација*, 71–72; Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба*, II, 311–314.

дања. Све се то могло поновити јер су чланови те организације на суду признали да су планирана убиства грчког краља и других европских владара.

На другој страни, постојале су неке индиције о оријентацији црнорукаца према Централним силама, посебно према Немачкој. Већ у току истраге министар унутрашњих дела Јовановић дознао је како црнорукци говоре да се „Немци не могу победити“.[1] Слична обавештења током рата добијао је и швајцарски лекар Рајс „од многих сведока и у различито време“, те их је могао сматрати веродостојним јер су се умногоме подударала. Рајс је сазнао да је Апис син ватреног присталице Обреновића и окорелог аустрофила, затим његово повезивање са Светоликом Јакшићем, такође познатим аустрофилом, чија је жена била Немица. Између осталог, Димитријевић је ширио идеју да савезници једино хоће да искористе Србе као топовску храну. По његовој оцени, Немци би са Србима поступали сасвим друкчије да је њихов интерес био прикључење Србије Централним силама. Димитријевић је још тврдио да су Александар и Пашић само агенти Антанте и да су својом политиком верности Антанти упропастили Србију. И регент Александар је сумњао да су Димитријевићеви помагачи непосредно радили са непријатељима Антанте. Говорио је Рајсу да су они у Берлину имали свог тајног изасланика, бившег отправника послова Богићевића, а у Швајцарској једног потпуковника, чијег се имена не сећа, који је био повезан са Србима аустрофилског расположења ...[2]

Једну такву верзију о дослуху Аписа са Централним силама у време рата временом су прихватили и представници Француске и Велике Британије. Француски посланик је јављао о покушају Црне руке да преко Светолика Јакшића сруши Пашића и доведе на власт присталице Централних сила.[3]

Коста Пећанац, као резервни официр, много касније дао је писмену изјаву којом је посведочио о везама Аписа са Централним силама: приликом повлачења, у околини Скадра, био је позван на разговор код Аписа и Миловановића Пилца, који је и разговарао с њим, да Аписово присуство не би пало у очи:

„Ту ми поче излагати како смо коначно пропали и како влада води једну неразумну и луду политику, држећи се Савезника, који немају изгледа за победу“ – пише Пећанац. „Говорио ми је да нам Немци нису непријатељи, да цене наше јунаштво и да су вољни да нам обезбеде слободу и самосталност у старим границама. Тада сам пр-

1 АС, СП, ф. 20, Јовановић Пашићу 14. IV 1917.
2 Писмо др Рајса објавила је Дубравка Стојановић, „Историјски гласник“ 1988, 1, 104.
3 А САНУ, 2468, Фонтнеј са Крфа 19. III 1918 ...

ви чуо за ‚сепаратни мир‘ за који се Миловановић Пилац залагао ..
Нећу погрешити ако кажем да су завереници у Скадру добили вез
са Немцима и да су ту вођени крупни разговори о нашој судбини.“
Из доцнијих разговора са Аписом и Пилцем дознао је да су би
ли договорили да сачекају да се краљ Петар и престолонаследни
Александар укрцају на брод у луци Сан Ђовани, па да одмах при
ступе извођењу својих планова. Требало је побити све народне по
сланике који нису уз заверенике, приграбити државни новац, узет
команду над војском и окренути леђа краљу и влади. Регент Алек
сандар се, међутим, није укрцао у Сан Ђованију. На Крфу и у Солу
ну завереници су наставили своју акцију, врбовали официре, а међ
њима покушали да придобију и Пећанца; његов командант Димитри
је Милић упознао га је са њиховим планом: „Свако даље ратовањ
узалудно је, сепаратним миром спасла би се српска војска и будућ
ност Србије. Немци нас воле и цене и неће допустити да изгубим
своју самосталност и зато треба заслужити њихово пријатељство.“
Таква оријентација могла би се довести у везу са каснијим де
ловањем присталица Црне руке, у првом реду Мустафе Голубића
Божина Симића и Милоша Богићевића, који су се после рата укљу
чили у општу кампању оптужбе Србије за одговорност због избија
ња рата, оптужујући у првом реду Пашића и регента Александра
Међутим, ни српска влада није успевала да докаже повезаност Цр
не руке са Централним силама. У ту сврху је после рата послат у Беч
и Берлин историчар Јован Радоњић, али ни он није нашао по архи
вима неки документ који би ту умешаност потврдио.[2]

10

Пресудом Војног суда за официре од 5. јуна 1917. осуђена су н
смрт деветорица оптужених: Димитријевић, Миловановић Пилац
Р. Лазић, Ч. Поповић, В. Туцовић, Б. Раденковић, Љ. Вуловић, В. Ве
мић и Р. Малобабић; остали су осуђени на временске казне.
На седници владе 7. јуна Пашић је саопштио извештај из Солу
на о изреченој пресуди, по којој су сви, сем двојице, осуђени на смрт
Предложио је, и то је усвојено, да се сачека пресуда вишег суда, п
да се онда, уколико треба, замоли регент Александар да путем ми
лости ублажи казну.[3] Велики војни суд је својом одлуком од 18. јуна
само делимично ублажио ову пресуду, преиначивши Б. Раденковић

1 А САНУ 14571/2, Писмена изјава Косте Пећанца од 29. XI 1933.
2 Живко Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске и Централне силе 1914–1918*, Београд, 1985, 5.
3 *Записници седница Министарског савета* ... 423.

и Ч. Поповићу смртну казну у казну робије. Седморица осуђених официра упутили су молбе за помиловање. Њихова судбина је сада зависила од владе, која је предлог о помиловању могла упутити регенту.

Као што се и очекивало, влада се поделила у погледу помиловања; опозиција, тј. два представника самосталних радикала, који су иначе током процеса помињани као подршка Апису приликом његовог намераваног пуча уочи рата, били су за то да се сви осуђеници помилују од смртне казне. Не консултујући се са осталим члановима владе, Давидовић и Драшковић су покушли да то остваре директним обраћањем регенту. Најпре је само Давидовић отишао регенту и покушао да га убеди да свим осуђеницима поштеди животе. Он се наводно опирао таквом захтеву, наводећи да су они хтели његову главу, да има доказа да је Апис одавно радио против њега, па кад је у питању његова (Александрова) глава, онда нека иде Аписова глава. Давидовић га је опет убеђивао да би то било фатално за династију и да постоји и други начин да се тако опасан човек уклони, само да се не загази у проливање крви, подвлачећи му да се „крв увек свети". На то је Александар мало попустио и рекао му да дође сутра са Драшковићем да би чуо и његово мишљење. Сутрадан су се обојица појавили код регента, код кога се већ налазио Стојан Протић, што су они схватили као фатално за њихову мисију. Кад их је примио, Драшковић је ударајући нешто јаче руком о сто, тај свој гест пропратио речима: „Височанство, само не у крв." На овај Драшковићев гест, регент је реаговао доста жустро: „Сада не у крв, а када је у питању била моја крв, ви нисте нашли за потребно да о томе бринете."[1] То је једина верзија тог разговора, која потиче из извора Црне руке. Са те стране је већ и први сусрет Давидовићев са регентом представљен као инцидентан: у шетњи аутомобилом, кад је чуо шта Давидовић тражи, регент је, наводно, реаговао тако што је отворио врата аутомобила и замолио га да изађе, па је Давидовић морао доста дуго да пешачи.[2]

Други извори, а пре свега забелешка у регентовом дневнику, говоре да је тај сусрет био далеко мирнији. Још током маја, када су чланови владе боравили у Солуну, регент је најчешће примао Давидовића и Драшковића, излазио са њима у шетњу, приређивао им интимне вечере. Тог 20. јуна регент је скоро цело вече провео у разговору са Давидовићем, најпре у шетњи пешке, затим у шетњи аутомобилом до дубоко у ноћ, у трајању од сат и по.[3] Да је било не-

[1] Према забелешкама црноруkца Владимира Туцовића, коме је Давидовић наводно испричао како је текла његова и Драшковићева аудијенција код регента; М. Живановић, *Солунски процес* ..., 523–524.

[2] Boghitchevitch, *Le colonel Dragoutine Dimitrievitch*, Paris, 1928, 164–165.

[3] АС, ДК, ф. III, Рапорти ...

ког инцидента, да ли би разговор толико дуго трајао и да ли би уопште био могућ сутрашњи поновни састанак са Давидовићем и Драшковићем? Тај други састанак са њим трајао је непун сат. Садржају тога разговора можда је ближи други извор, у којем се наводи да је регент, на њихов апел „не у крв", мирно одговорио: „Ви тако поступате, јер сте имали везе са њима, и што имате пред очима партијске интересе. А ја, имајући пред очима само државне интересе, не могу мењати све три пресуде, и по својој савести не могу друкчије поступити."[1]

И чланови Југословенског одбора, који су управо конферисали када је пресуда у Солуну донета, одлучили су да траже помиловање осуђених. Председник Одбора Трумбић отишао је регенту Александру да га обавести о неповољном одјеку Солунског процеса у Лондону и Паризу и истовремено да га моли за помиловање. У двочасовној шетњи аутомобилом по Крфу Александар је најпре опширно изложио Трумбићу предисторију судског процеса Црној руци и завереницима, почев од 1903. године: официри су се све то време „пачали" у политику, иако им је он (Александар) то у неколико махова забрањивао; хтели су, у савезу са опозицијом, да сруше старе радикале и Пашића с власти; штавише, покушали су и атентат на Пашића на Крфу. Од пре рата оперишу са неким Босанцима – комитама, убијали су људе, отимали народу стоку. Описао их је као „разбојнике и убице, официре генералштабске". Трумбић је добијао утисак да регент показује некакву необјашњиву суревњивост према Димитријевићу: говорио му је за њега „да је он све и сва, да хоће да буде господар у војсци ... други Енвер-паша", затим је узбуђено и доста лоше говорио и о српским политичарима,[2] мислећи пре свега на самосталне радикале.

Да чланови владе Давидовић и Драшковић нису „пренаглили" у акцији око помиловања од смртне казне, можда би се то питање друкчије решило: уместо да су га поставили на седници владе, они су ишли иза леђа владе директно регенту, што је овога највише и љутило.[3] Давидовић и Драшковић су одмах после пријема код регента, на седници владе, поднели усмене оставке, образлажући их тиме да не уживају више поверење круне. Такво уверење су стекли из разговора са регентом, који им је, када је чуо да су против извршења пресуде, наводно рекао: „Ми се онда нећемо видети." Они су то проту-

[1] А САНУ 14530, Забелешка Никића у разговору са Мишом Трифуновићем.

[2] АЈ, 80-54-247, Забелешка Јовановића у разговору са Трумбићем 23. XII 1919.

[3] Пашић је о тој приватној иницијативи Драшковића и Давидовића код регента говорио са аспекта осуде самог регента, зато што су ишли њему без знања владе: „То је Наследника разљутило много, и био је врло љут, хтео је да почини триста чуда, те га ја, знаш, стишавао."

мачили као да је радикалски део владе већ дао савет круни да се пресуда изврши.[1]

Радикали су били изненађени оставком министра самосталних радикала, јер је нису очекивали. Љуба Јовановић је 19. јуна Пашићу изнео мишљење да самосталци и либерали неће кварити тадашњу владину комбинацију јер су својим присталицама створили такве положаје у војсци, да ће се тешко решити да то изгубе изласком из владе. Што се тиче помиловања, овај министар је био мишљења да се само тројици могу смањити казне, а ако би влада хтела да иде даље, сам ће поднети оставку.[2] Пашић је такође био изненађен мотивацијом оставке: на седници владе изјавио је да су „апсолутно нетачне тврдње, да је он ма где изјавио до сада, да је за то да се сви осуђеници погубе, и да ће он примити владу, ако министри других странака буду правили питање од тога“.[3]

Пашић је известио регента Александра да су Давидовић и Драшковић поднели оставке из побуда које су навели и дан пре тога у приватној аудијенцији, а пошто се њима придружио и Воја Маринковић, званично је образложио оставку свога кабинета нелојалним држањем опозиције иза леђа владе: „Г. Давидовић и г. Драшковић, не договоривши се са осталим министрима, предложили су Њ. К. Височанству у приватној аудијенцији да све официре без разлике, који су на смрт осуђени помилује, пре него што је пресуда прочитана у Министарском савету и пре него што су министри унутрашњих дела војске стигли на Крф и поднели своје извештаје. Њ. К. Височанство није се могло сложити са таквим начином рада и одбило је предлог.“[4]

Регент је уважио оставку и Пашићу поверио мандат за састав нове владе. Двадесет трећег јуна одржана је седница хомогене Пашићеве владе, на којој је први пут саопштено да треба одлучити о помиловању. Записник са те седнице гласи: „Његово Височанство тражи, да му влада да мишљење о молби за помиловање, коју су поднели осуђеници на Солунској афери.

Г. Никола Пашић изјављује да међу осуђеним морају се нарочито издвојити тројица, пуковник Драгутин Димитријевић, мајор Љубомир Вуловић и Раде Малобабић. Не само што су они припремили атентат на Престолонаследника, но што против њих постоје нарочити разлози политичке природе. Учествовање пуковника Димитријевића потврђено је његовим писменим признањем у једном страшном делу, чије је извршење имало најстрашнијих последица.

[1] АЈ, 80-54-196, Дневник Јовановића Пижона 9. XI 1916. до 9. XI 1917; АЈ, 80-54-248, Забелешка о разговору са др В. Маринковићем.
[2] АС, СП, ф. 20, Шифрована депеша Љ. Јовановића Пашићу 6. VI 1917.
[3] *Зайисници Министарскоī савеша* ... 431–434.
[4] АС, СП, ф. 20, Писмо Пашића регенту Александру, 22. VI 1917.

Несумњиво је да су и она друга двојица у томе учествовали. Стога њих не можемо предложити за помиловање. Међутим, остале би као мање криве требало помиловати од смртне казне.“[1]

Владин указ о помиловању, из кога су били изузети пуковник Димитријевић, мајор Вуловић и Раде Малобабић, министар војни, ђенерал Терзић, поднео је регенту већ исте вечери, 23. јуна и он га је потписао. Три дана касније, 26. јуна, над овом тројицом извршена је смртна казна. Очевици су забележили да је Апис пред стрељање рекао да не жали што умире од српске пушке „јер је то за Велику Србију, коју желим да се ускоро оствари; јесте, по закону сам крив, а тако је и морало бити, ја сам био сувише затегао однос и зато је потребно да паднем“.[2]

Влада је после извршења казне издала и званично саопштење о томе; „Његово Краљевско Величанство одмах је изјавило да је вољно путем милости ублажити казну, само би желело да чује свачије мишљење, а нарочито министара унутрашњих дела и војног, и да кажу како ће се примити у војсци и официрском кору помиловање свију од смртне казне. Том приликом изнели су г. г. министри разлоге да не могу предложити да се смањује казна смрти тројици осуђеника, јер за њих постоје и друге отежавајуће околности, које спречавају одговорне министре да приме одговорност за могуће штетне последице по државне интересе, ако би предлагали милост за ту тројицу осуђеника. Министарски савет не налази за умесно да даје обавештење јавности о тим отежавајућим околностима, али су оне констатоване својеручним писмом пуковника Драгутина Димитријевића ... На тај начин, милост Њ. К. Височанства није се могла простријети на главног коловођу због дела признатог у његовом писму, на Малобабића који је извршио атентат и на Вуловића, који је саучесник у многим другим злочинима, па и у оном о коме је пуковник Димитријевић својеручним писмом признао ...

Војска и официри очекивали су строже казне, али политички разлози и милост Наследника свела је казну на најмању меру, испод које се није могло ићи из обзира војничких и спољне политике наше земље.“[3]

11

О помиловању се постављало питање и пре и после изрицања најтеже казне. Колико је став регента Александра био плод његовог

[1] *Зайисници седнице Министарскоī савеша*, 436.
[2] М. Живановић, *Солунски ӣроцес* ..., 581.
[3] АС, СП, ф. 20, Владино саопштење од 27. VI 1917.

сопственог убеђења, а колико је на њега могао утицати став владе, пре свега Пашића? У оно време је било доста распрострањено мишљење да је пресудан утицај на регента имао Пашић. Неки британски политичари прихватали су објашњење да до помиловања Аписа и његова два сарадника није могло доћи јер је регент Александар „најдрастичнијом пресијом спречен да их помилује"[1]. Лидер самосталних радикала Драшковић упирао је прст у Пашића, изражавајући мишљење да је он солунском афером хтео да баци сву одговорност на регента и да га компромитује: „Хоћеш дете процес, ево ти га"! Кривио је и Стојана Протића као оштрог противника црнорукаца. По њему, Протић је у јулу 1917. изјављивао да је готов да пристане да се сви официри стрељају. Наводно, он је располагао и писмом краља Петра, које је носио регенту Александру, у коме је стари краљ препоручивао своме сину „да све уреди како му Стојан Протић каже, који је једини и сигурни пријатељ династије". Према истим изворима, слично је мислио и напредњак Воја Маринковић, сматрајући да је Пашић вешто манипулисао, бацајући одговорност на регента и пребијајући тако старе политичке рачуне. Са таквим мишљењем се слагао и Чолак-Антић, бивши министар двора: „Све што се догађа, Пашић сваљује на Престолонаследника, нарочито је удесио да ово завереничко суђење прилепи њему."[2]

Насупрот таквом мишљењу, углавном Пашићевих политичких противника, стоји чињеница да регент Александар за време истраге и судског процеса није имао никаквих непосредних контаката са Пашићем. Када је процес већ био при крају, министар унутрашњих дела Љуба Јовановић депеширао је из Солуна да би било потребно да се Пашић „лично види и свестраније разговара о многим питањима са регентом Александром, а можда и са краљем Петром. Сам регент Александар исказује потребу таквог разговора, поготову јер је већ девет месеци, како су се последњи пут видели."[3]

На основу таквог позива, крајем маја 1917. у Солун су дошли чланови владе са Пашићем на челу; ту је одржано неколико седница, а регент је у одвојене аудијенције примио Пашића и друге чланове владе. Влада је највише пажње посветила новој офанзиви на Солунском фронту и захтеву генерала Сараја за учешће српских јединица у окупацији дела Грчке, што је она енергично одбила. Двадесет трећег маја Александар се састао и са својим оцем. Краљ Петар, кога су Апис и његова група годинама обмањивали и који је на неки начин био њихов заробљеник јер их је углавном подржавао, у

1 Вид. више: Сетон Ватсон, *Сарајевски атентат*, Београд, 1925.
2 АЈ, Пижон 80-54-248, 254, 280; Белешке разговора са М. Драшковићем, В. Маринковићем и Чолак-Антићем.
3 АС, СП, ф. 20, Шифровани телеграм Љ. Јовановића Пашићу 17. мај 1917.

потпуности је променио свој став. Редовно обавештаван о току истраге, њега је једино плашило да се влада не поколеба и не одустане од примене законских мера. Када су га после изречене судске пресуде упитали за помиловање, одбацио је такву могућност одсечним тоном: „Побите их!"[1]

Регент је допутовао на Крф 5. јуна, у време изрицања пресуде војног суда за официре у Солуну. На Крфу је тада најважнија политичка ствар била конференција представника Југословенског одбора и српске владе. Регент је тамо био и када је изречена пресуда Великог војног суда, и када се решавало врло важно питање помиловања осуђених.[2]

12

Свој лични став у погледу осуде и помиловања црнорукаца регент је отворено износио странцима који су били пријатељски расположени према Србији и ипак сматрали да је стрељање Аписа штетило њеним интересима. Швајцарском лекару, др Рајсу, који је приметио да није требало покретати процес јер он шкоди угледу Србије, регент је одговорио да би волео да је тако могао да поступи. „Али не могу, јер је грешка ових људи много већа, него што ви мислите. Ја могу много да заборавим, опростим, али не могу да им опростим то што су желели да узму сву слободу моме народу. Они су желели да замене демократски устав и владу Србије једним аутократским војним режимом, за кога су модел нашли код Младотурака и у Берлину." Објаснио му је затим читав процес настанка организације Црне руке. „Већина чланова овог војног савеза имала је искључиво патриотске намере: Видевши да се мала Србија не може борити против моћне Аустроугарске, ови људи су замислили да организују мимо владе, ослобођење свих Срба од старог јарма ... Али лоши елементи су се увукли у удружење: амбициозни људи који су желели да то за себе искористе, док је удружење уз њихову помоћ стварало много препрека влади. Апис је спремао напад на владу 1914. године. Рат је спречио његово извођење, али се Димитријевић не одриче својих планова за личну доминацију. Он припрема свој реванш, уз помоћ верних помагача, који изгледа да су једини били у току целе ствари. У току повлачења кроз Албанију мислио је да је дошао прави тренутак. Организовао је подмуклу пропаганду против Антанте, а један од његових саучесника, потпуковник Вемић, чак је покушао да укра-

1 Д. Живојиновић, *Краљ Петар*, књ. III, 252, 255.
2 АС, ДК, ф. III, Рапорти ...

де државну благајну, што је утврђено процесом ... Не успевши да изврше државни удар у току повлачења, Димитријевић је одредио да то буде у тренутку повратка у Србију.“[1]

На писмо свог пријатеља, британског генерала Пецета, који му је пренео да је на енглеско јавно мњење лоше деловала смртна пресуда над Аписом, регент је одговорио доста опсежним објашњењем како је до свега тога дошло: „У питању је створена одлука, донета после много размишљања. Ви, који познајете обазриво устезање председника мог Министарског савета, бићете приморани да признате да су се морале догодити јако тешке ствари да би он примио одговорност, не да прихвати, већ да захтева осуду криваца и њено извршење.

Атентат на мене само је узгредан догађај, који не бих узимао озбиљно у обзир да није било других, много тежих чињеница, које би, да су остале некажњене, могле имати веома мучне последице по управљање војском и српским народом.

Верујте ми, сер Ралфе, да смо баш због тога што смо, колико ја, толико и моја влада, водили рачуна о ратним догађајима, услед којих Србија толико трпи, (одлучили) да учинимо крај кривичном делу које је претило да изложи опасности морални капитал, који је Србија стекла с толико жртава.

Ови догађаји и околности у којима се налази сада српска војска, захтевали су ограничење процеса, тако да пресуда обухвати само оне људе, који су се непосредно и опасно изложили. Никаква политичка мржња није управљала овим процесом, чије је покретање одлучено и вођено за време владе у којој су биле заступљене све политичке странке ...

Јединство о коме Ви говорите у своме писму не би се могло успоставити да злочинцима, који су своје личне мржње ставили изнад општих интереса, није суђено и да нису уклоњени. То исто јединство које желимо да остане нетакнуто, спречава нас да помишљамо на попуштање према онима, који су се већ користили мојом благонаклоношћу. Њихово ослобођење само би охрабрило бунтовнике, чак и сумњиве елементе, који су годинама сматрали данашње осуђенике својим заштитницима у многим делима, која су била врло мало у складу са општом политиком грађанских влада, без обзира на странке.

Овде су у питању веома озбиљни политички разлози, јер је моје убеђење, као и убеђење моје владе, да су једино ове строге мере у могућности да спрече сваки нови покушај нереда, који би могли бити поразни за читав српски народ ...

1 А САНУ, 14434/2801; Рајсово писмо из Солуна 23. IX 1917, објавила Дубравка Стојановић, „Историјски гласник“, 1988, 1, 103.

Верујте ми, да сам свестан велике одговорности, која на мени лежи и да поступам са убеђењем да се није могло другачије поступати.“[1]

Најзад, кнезу Павлу, који је питао свог рођака да ли му је тешко што су ти људи погубљени, регент Александар је одговорио:

„Ни једног тренутка нисам имао грижу савести, јер су криви као ђаволи били. Видиш ову торбу (ту торбу је увек носио са собом), у њој су докази да су криви. И да није ништа било, него само оно што су некажњено пре и за време рата убијали многе људе и то за новац, то би било доста да их осуде и изврше као што је урађено.

– Па зар се не бојиш да ће се осветити?

– Они ће гледати да ме смакну с овога света, то знам и чувам се ...“[2]

Објашњење зашто је регент Александар инсистирао на судском процесу има и Слободан Јовановић. Његово полазно гледиште је било да Александра није напуштала мисао да му Апис ради о глави. Цела прошлост краљеубице Аписа, осионо држање неких његових присталица, свакодневне доставе „белорукаца“ и полиције, све је то држало Александра у стању такве узнемирености да он више није правио разлику између страха и истине. Љуба Јовановић је тврдио да је Апис убио аустријског престолонаследника Франца Фердинанда „у намери да изазове рат“, да се спремао да убије и немачког цара и да уопште „пати од убилачког лудила“. Слушајући оваква тврђења, Александар је о Апису могао добити представу као о једном злочиначком типу кога је опасно оставити на слободи.[3] Када је најзад решио да га изведе пред суд, осетио је да је загазио у борбу на живот и смрт. За њега више није било сигурности докле год је Апис жив. Због тога је упорно одбијао, и схватао то као напад на себе, наговарање Давидовића и Драшковића да помилује Аписа и другове.

Слободана Јовановића као правника више је интересовало зашто је Апис осуђен због учествовања у завери за убиство надвојводе Фердинанда, због чега му није суђено, а познато је из кривичног права да се ничија кривица не може доказати тајним документима већ једино чињеницама, провереним приликом јавног судског претреса ... Када је непосредно после рата скренуо пажњу регенту Александру на то, Јовановић је забележио ове његове речи:

„Ја сам“ – рекао ми је он – „војник и не разумем се у право, те сам се обратио за мишљење оним правним саветницима, које сам у

1 А САНУ, Несређена грађа др Федора Никића, XVII; Писмо регента Александра Карађорђевића сер Ралфу Пецету, Солун 14. X 1917.

2 AJ, 80-54-142, Дневна забелешка разговора Јовановића Пижона са кнезом Павлом 4. VI 1918.

3 С. Јовановић, *Моји савременици* ..., 428–429.

Солуну имао у своме Штабу; и они су ме сви уверавали, да је Аписова осуда на смрт, са законске тачке гледишта, без приговора. После тога, моје је било да случај посматрам са чисто војничке тачке гледишта. Са те тачке гледишта, Апис није могао бити помилован. За једног официра не може бити већег злочина, него за време рата ковати завере против Врховног команданта." На основу овог разговора са Александром, Јовановић износи свој утисак да је „био заведен" сопственом амбицијом да поврати краљу врховну власт у војсци, коју је његов отац био изгубио у корист једне војничке клике. „Он је био уверен, да тежи ка праведном циљу, и његов војнички начин мишљења, учинио га неспособним чак и на очевидне правне неправилности Солунског процеса."[1]

13

Од свих историчара који су се бавили Солунским процесом, можда је најближа истини оцена једног енглеског историчара да се тај процес може сматрати и обрачуном двеју фракција завереника, али да је свакако одлучивало уверење регента Александра да Аписову групу треба ликвидирати пре него што она успостави власт над војском и пре него што завлада Србијом.[2] Планове да се регент Александар спречи да „буде краљ" по повратку у Србију признали су неки оптужени и на суду (Владимир Туцовић, Дамњан Поповић). Тај план се могао лакше спровести у дело у поратним социјалним превирањима, када је народ у ратом опустошеној земљи склон револуцијама и спреман да подржи сваки преврат.

Још у време Солунског процеса Александар је добијао извештаје да црнорукац пуковник Срб окупља у Одеси добровољце око себе, држи са њима састанке и припрема организовани упад добровољачких дивизија у Србију преко Румуније у моменту слома аустроугарске војске, пре него што тамо стигне српска војска из Солуна. Циљ им је био да прогласе републику. Регент Александар је све то испричао једном команданту добровољачког батаљона, тврдећи да иза тога стоји Апис, кога сматра „окорелим завереником", коме изгледа импонује пример јужноамеричких република, где готово сваке године официри врше преврате и узимају власт у своје руке. „Ја сам одлучно противан" – говорио је регент овом команданту српских добровољаца – „да се моји официри мешају у политику, а најмање да

1 А САНУ, Несређена грађа др Федора Никића, XII, Мишљење Слободана Јовановића упућено на захтев леди Пеџет.
2 Дејвид Мекензи, *Апис*, Горњи Милановац, 1989, 313.

стварају преврате. Ако се мој народ једног дана изјасни за републику, ја немам против тога ништа, ја ћу бити први републиканац. Али сам против тога да неко силом, по цену мога живота, узурпира власт и заводи диктатуру једне олигархије."[1]

Крајем рата Балугџић је обавештавао престолонаследника Александра да у српској војсци постоје присталице републике, који се тискају око остатка Црне руке и групе социјалиста. Агитација за републику дошла је из иностранства, из емиграције. Уједињавао их је један непосредан циљ: да се уклони Никола Пашић, да се објави амнестија осуђенима у Солунском процесу и да престолонаследник да изјаву да ће прихватити југословенско уједињење „без обзира да ли ће се оно основати на монархији или републици".[2]

14

Пресуда на Солунском процесу није имала никакве међународне импликације. Осим протеста неких јавних радника[3], и Велика Британија се придружила Француској у ставу да је у питању завера, веома опасна не само за Србе већ и за савезнике. На такав став Лондона утицали су веома опсежни извештаји британских војних представника – пуковника Харисона и адмирала Трубриџа, који су говорили о веома коректном судском поступку, који се може упоредити са процесом било које европске земље, укључујући и Енглеску. Истицали су да је оптуженима дата могућност да докажу своју невиност, а да су документи потписани од самих вођа завере били основа за оптужницу против њих. Трубриџ је долазио до закључка да је главна замисао завере била жеља да се прекине са дотадашњом лошом ситуацијом по Србију успостављањем договора са Аустријом. Британски војни представници имали су разумевања и за одлуку владе, односно регента, да не помилује коловође завере јер је у Србији уобичајено да се казна робије не издржава дуго и да се осуђеници убрзо пуштају на слободу.[4]

1 Душан Батаковић, *Нови наративни извори о Солунском процесу*, Србија 1917. године, „Зборник радова", Београд, 1988, 169.
2 М. Екмечић, *Стварање Југославије*, II, 812.
3 Пашић је обавестио Александра да је дознао како је Викем Стид рекао Трумбићу: „Србијина ствар почиње да губи симпатије због солунске афере, која даје право Аустрији да оптужује Србију као легло атентатора (АС, СП, ф. 8, Пашићево писмо Александру 11. VI 1917. године). Леди Пеџет је делила мишљење да је осуда завереника у Солуну рђаво утицала на ствар Србије: „Свуда кажу: Срби су сељаци и добри војници, али и варвари. Пеџетова не верује да је то учинио регент Александар, него Пашић" (АЈ, Пижон 80-54-247, Дневне забелешке, 3. VII и 9. VIII 1917).
4 ПРО, ФО, 371, 2870, бр. 2515, 2517.

Руска влада Керенског у почетку је правила питање понајвише зато што су неки официри црноруки били у њеној служби и развили приличну антидинастичку акцију, али су ти протести били изоловани.

Значај Солунског процеса је понајвише у томе што је ликвидирана терористичка организација која је тежила војној диктатури и што је у ратним условима успостављено јединство командног кадра. Са тако оствареним јединством српска војска је могла да изврши снажан пробој Солунског фронта и коначно ослободи земљу.

Негативну страну самог процеса – стрељање Аписа и другова – Александар ће примити на себе. Владе су се мењале и одговорност Пашићеве владе ће ускоро бити заборављена, а он ће увек остати на мети Аписових присталица. Још пре извршења пресуде официр Коча Радовановић му је говорио да народ воли политичке мученике, да ће од Аписа направити мученика и да ће, ако буде стрељан, он, регент, дочекати да поздравља Аписове кости са балкона двора.[1] Није се догодило баш тако, али му је и мртав Апис, као каква утвара, годинама реметио мир и спокојство.

[1] АС, СП, ф. 22, *Извод из београдског дневника Милана Г. Миловановића.*

ГЛАВА ШЕСТА

ПРОБОЈ СОЛУНСКОГ ФРОНТА И ОСЛОБОЂЕЊЕ ЗЕМЉЕ

Замисли офанзиве и план операције

1

Својим положајем на Балкану Србија је дуго представљала брану Европе за велике муслиманске силе са истока; решавањем источног питања у балканским ратовима Србија је Европи отворила пут према Солуну и Цариграду. У току великог рата, све до јесени 1915. године, капију Балкана држала је отвореном српска војска, „једна од најбољих борачких јединица на бојном пољу" – како је писао Лојд Џорџ. Овај енглески државник, схватајући стратегијски значај тог пролаза, благовремено је предлагао да савезници пруже помоћ Србији и својим војним присуством на Балкану привуку Грке и Румуне на своју страну, а спрече прилажење Бугара немачком блоку. На тај би се начин према Аустрији и Немачкој мобилисало близу милион и по војника и тако очистио пут за Цариград. Спасти Србију значило би и даље држати отворена врата према Цариграду.[1]

Савезници су дуго оклевали, покушавајући дипломатским путем да привуку Бугарску, а када су се одлучили на војну помоћ Србији било је већ касно. Уследило је неминовно повлачење и егзодус српске војске; њено спасавање на Крфу схватили су више као морални чин и дужност и нису очекивали да би та војска на Солунском фронту могла донети пробој непријатељских линија. Све присталице Западног фронта биле су потпуно слепе према могућностима које је пружао Источни фронт. Могло се разумети резоновање Француза: непријатељ је заузео њихову земљу, налазио се надомак Париза и цео један народ је желео да види непријатеља пораженог баш на свом тлу. Временом је од императивне победе на Западном фронту изграђена доктрина којом су се политичари служили да појачају свој престиж, а генерали да поврате војничку славу. Понашање Британа-

[1] Лојд Џорџ, *Ратни мемоари*, Београд, 1957, I, 510.